

Gårdstegelbruket Nytorp -grundlade södra Fortuna-

Av Sven Stenvåg

Teglets färg bestämdes av lerans kemiska sammansättning och av bränningsbetingelserna. "Mörnades" den gula leran med sand eller tegelkross blev teglen i allmänhet röd, av den blågrå leran under stark bränning gul, -som tillverkades mest vid Nytorpstegelbruk. Ovanstående faktum är känt, liksom att det var Frk. Charlotta Löwenhielm som grundlade bruket år 1840. Någon vetenskaplig dokumentation över tegelhanteringen går ej att finna, -till skillnad mot Rya, Kyrkbacken, Örenäs, Sundvik etc. Följande efterkonstruktion av Nytorpsbruket är hämtad från skrifter, med metoder som "grannbruken" använde, men även till en del från Gabriel Jönssons bok "Ung mellan backar och böljor".

Åkern ovanför södra Fortuna, tillhörde till hälften familjen Löwenhielms ägointressen, när årtalet 1843 var aktuell i almanackan. Lagman G. A. Löwenhielm innehade förut Rydebäcks tegelbruk och Gamlegården redan år 1795. Dottern Charlotta fortsatte att expandera över Fortunavägen år 1835 och utbytte jord med pastoratet. Därmed hade hon skapat förutsättningar till ett strandnära tegelbruk. Lerans ypperlighet, inlastning av stenkol och utskeppning av tegel låg 1843 på hennes strandmarker. Charlotta L. lät även uppföra cit. "dyra och herrskapsliknande byggnader", som fick Nytorp som adress.

I rask takt eller inom en tio års period, skulle dom första stugorna "beträda" strandmarken söderut. Strandbetet låg nästan öde på hus vid den tiden, så när som på en och annan fiskarbod som fiskarbönderna i Glumslöf slagit upp för redskap och båtuppläggning. Kunskap av tegeltillverkning lär Charlotta ha inhämtat från Rydebäcks Tegelbruk, som redan då hade anor från 1620-talet.

Tegeltillverkningen var ett säsongsarbete, således kom tegelarbetarna att ha flera yrken. När tjälen gick ur jorden och fram till senhösten, var titeln tegelarbetare. Resterande årstid kunde yrket vara fiskare eller skutskeppare. Bla. betalades stenfisket med några ören per kubikfot, och det var många hamnar som behövde den varan vid mitten av förra århundradet. Köpenhamns försvars och hamnanläggning, Helsingborgs hamn och i Halmstad, där uppfördes vågskydd, liksom andra småhamnar mellan städerna längs kusten. På södra Fortuna blev husen befolkade av tegelarbetare/fiskare och inte sällan i förlängningen av skeppare som kommit upp sej. Vilket som var slitsammast kan vara -hugget som stuckit, det visar ett levnadsöde som Gabriel Jönsson nedtecknat om Nytorps tegelhantering.

PETER JÖNSSON BLEV "FÖRKNYTT"

Farfader till Gabriel Jönsson var Jöns Jönsson. -Jöns hade en jakt som hette "Freden", och med denna lilla skuta fraktade han

tegel till Hälsingborg från bruket vid Nytorp, -strax invid det norr om Ålabodarna belägna lilla fiskeläget Fortuna, där en vattenfylld lergrav ännu påminner om tillverkningen. Lastningen gick till på det sättet att teglet rullades på "börar" av kvinnfolk - eller i bästa fall kördes med häst och vagn - ut i sjön så långt man kunde och sedan omlastades i prämar, som fördes ut till segelskutorna, vilka låg förankrade ett stycke ut i det tämligen långgrundna vattnet här vid "Salthammars Ör".

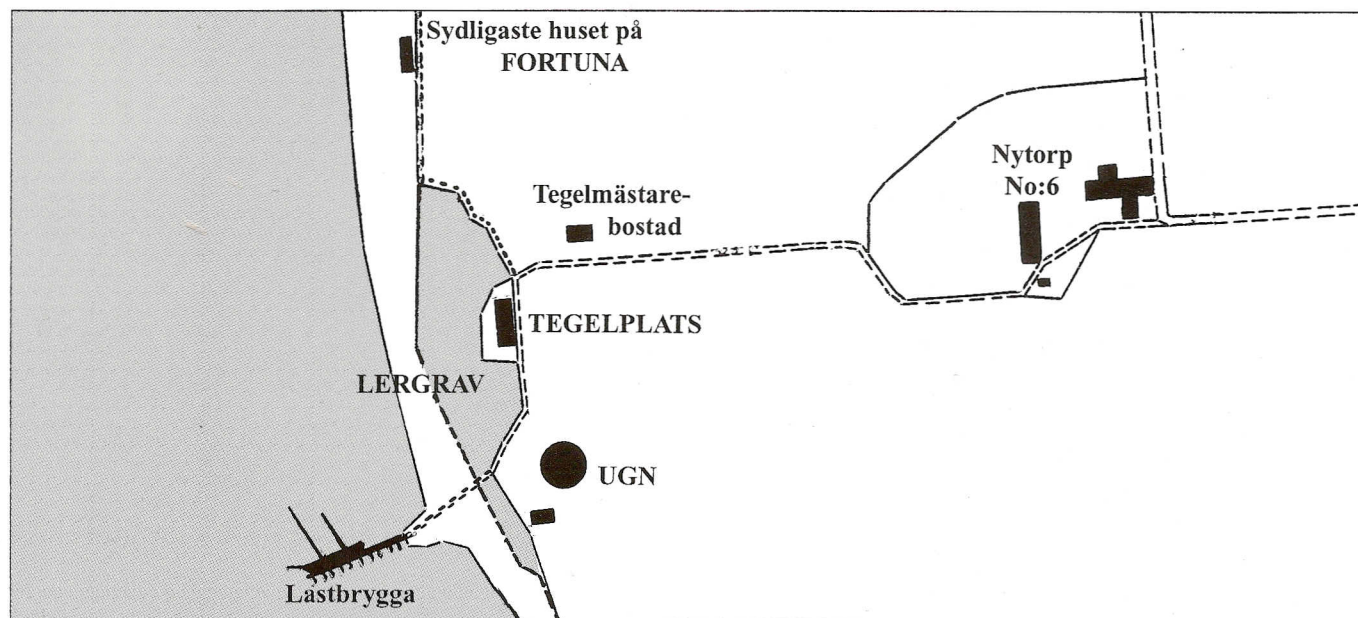
Några tusen "mursten" kunde skutorna lasta, och de gjorde en tur på en dag, om vädret inte lade hinder i vägen. Besättningen på Freden bestod av två man: Jöns Jönsson själv och Peter Jönsson. Den förre fick i inkomst för frakten kr 2:50 för egen del och lika mycket för skutan, och Peter Jönsson fick 2:50 i förtjänst.

Peter Jönsson sedermera Gabriel Jönssons far var elva år då han slutade skolan, det var då för tiden inte så noga om man gick där eller ej - fick genast hjälpa till med att ta emot teglet, när det langades från prämen ombord i båten, och likaså med att langa upp det på kajen i Hälsingborg. Genom detta slit tog han skada till kroppen och blev förknytt, han fick med tiden en puckel på ryggen. Det började med att han blev förlamad i benen, förlamningen kom på en gång, man måste bära honom hem. Han hade då hunnit bli femton år och gå fram för prästen - som den längste av de manliga konfirmanderna. Under de första åren som halvvuxen hade han också varit både starkare och kvickare i vändningen än sina kamrater, bla kunde han "slå värmölla", dvs hjula, ända från tegelugnen på Nytorp till det sydligaste huset på Fortuna, där han då hade sitt hem - en sträcka på ett par hundra meter ungefär. Huset hade fadern köpt.

DEN FÖRSTA HANDELSBODEN PÅ FORTUNA

Vid år 1870 när Peter Jönsson var 16-17 år satte han upp en liten affär tillsammans med sin syster i huset på Fortuna, den inrymdes i en liten skrubbe av en förstugas storlek ungefär. Det började med att han skrev en förteckning på varor som skulle köpas, att sedan skaffa pengar därtill var dock inte lika lätt. En utväg anlätades emellertid med hjälp av en sergeant Silfverstrand, som var tjänsteman på Nytorps tegelbruk - denne satte ihop en skriftlig vädjan om insamling till startkapitalet, och skrivelsen började så här: "Ärade allmänhet. Anse icke som en tilltagsenhet att jag litar på alla människors välgörenhet och vänder mig till Eder med en anhållan. Saken är den etc. "Och så stod det vidare bara att pengarna skulle vara Peter Jönsson till hjälp i hans ofärdighet och sjukdom. En kvinna på Fortuna gick omkring med listan, och insamlingen gav 108 kr, vilket ansågs vara ett gott resultat. Folk var fattiga på den tiden i den trakten, de levde på att fiska och segla med sten, tegel alltså. Ändå hade

Kartbeskrivningen från 1870 härleder tegelplatsen vid Nytorp. Utskeppningen av teglet underlättades med tiden av stenpirens förlängda träbrygga.

somliga gett hela två kronor, och det tyckte man var förvånande frikostigt.

Tack vare ytterligare bistånd från en grosshandlare i Hälsingborg som lånade ut 200 kr, kunde varor inköpas, och så startades den lilla diverseaffären i det farstuliknande rummet utåt vägen vid det förblåsta fiskelägets strand. Det var mest specerier som såldes, och de två syskonen kunde försörja sig på den lilla rörelsen och dessutom återbetala de lånade pengarna redan efter ett halvt år. Berättelsen om Peter Jönsson kan fortsättas med att han fick sköta den lilla affären med någerlunda krafter i fyra -fem år framåt, (sannolikt till år 1883) då affärsrörelsen överfördes till Ålabodarna. Den är nu bevarad som muséial lanthandel.

HUR TILLVERKADES TEGLET?

Det exakta svaret på rubriken går inte att finna. Säkerligen skilde sej inte Nytorpsbruket från dom övriga tegelbruken längs Öresund. År 1840 när tegelbränningen började vid Nytorp var en expansiv tid då städerna växte fort i storlek. Husbyggnad gjorde att det snabbt blev virkesbrist, vilket medförde högre virkespriser men också att teglet blev ett prisvärt alternativ.

Ur lertakten grävdes leran bort med hacka (korp) och skyffel, ett många gånger riskfyllt arbete, eftersom stora sjok oftast släppte. Arbetskraft fanns det gott om, ändå måste tegelbruket placeras så nära lertaget som möjligt.

Leran kunde med fördel "vintergrävas", vilket skedde på hösten, och läggas ut i "rabatter" av två meters bredd och en halv meters höjd. Så gjordes för att väder och vind skulle göra leran mer lättarbetad när tillverkningen kom igång påföljande vår, men även en sommaruppläggning hade en gynnsam inverkan på lerans konsistens.

Nytorpsbruket var ett "tidigt" bruk. Således skedde hela processen utan maskiner. Leran fick rullas på "börar" längs en tegelklädd stig, från lergraven till tegelplatsen ovanför lergravarna. Där lades leran i rabatter, och blev "mörnad".

Påföljande vår kunde tegeltillverkningen så lättare komma igång. Den "mörnade" leran flyttades till en skålformad grop i marken och blandades ut med en lämplig mängd sand eller teg-

elkross för att få rätt konsistens. På Nytorpsbruket kan det ha funnits ett par eller flera sådana gropar där barn ledde runt hästar i en tröstlös vandring och där hästhovarna åstadkom inblandningen. Hästspillingen fick ovillkorligen plockas bort för att inte teglets kvalitet skulle försämrast. Denna "magring" med sand eller tegelkross medförde att leran gick att forma vid ett lägre vatteninnehåll vilket i sin tur hade en stor betydelse för den efterföljande torkningen och därmed torrkostnaderna.

Formning

Den magrade leran grävdes upp från gropen och fördes till ett enkelt skjul där "tegelslagaren" för hand fyllde leran i fuktiga sandbeströdda formar, i kast om två tre tegel. Överflödet "ströks bort" med en sticka och formen tömdes på en brädlapp. Lerstenarna fick torka på brädorna tills dom var transport-torra. "Trillarna" transporterade råstenen vidare till torkladan där den ställdes på kant. En duktig tegelslagare kunde komma upp i 2 000 stenar/dag.

I torkladan skulle lerstenen stå tills ca. 20% av dess vikt hade avdunstat. Tiden var beroende av rådande temperatur och luftfuktighet. Tegelmästaren bedömde när "råstenarna" var klara för bränning.

Bränning

Bränningen på Nytorps tegelbruk skedde med största sannolikhet i en sk. "periodisk ugn" där en period uppgick till ca. 12 dagar, som utgjordes av tre dagars insättning, fyra dagars bränning, tre dagars avsvälning och två dagars uttag. Ugnens storlek kunde variera; kanske var den 10 meter lång och 7 meter bred. Här sattes råstenen i "blad", underförstått i kors mot varandra, så att det uppstod eldningshål mellan stenarna. "Brännaren" öste ned stenkolen i dessa bränningshål. Bränningen var mycket noga, blev det för varmt kunde flera stenar bränna ihop. Det kallades "Honga". In och utgångarna till ugnen som teglen kördes igenom, var igenmurade under bränningstiden.

Utlastning

Man lastade nybränd tegel från ugnen i två dagar, som var så varm att man fick använda "hantlär" -ett slags läder -eller gummiskydd på handflatorna, för att inte bränna sej fördärvad. Helt genomsvevt rullade man sitt tunga lass ut genom den trån-

ga, låga porten, ut i kylan och lastade av på stenplatsen. Lagom nedkyld var det bara att ge sig in i den varma ugnen igen. Så höll det på i två dagar när ugnen var avsvältnad. 25 000 stenar kunde ugnen innehålla. Vid en lyckad bränning kunde man få 15 000 av första klass, de övriga såldes som andra eller tredje sortering.

Utskeppning

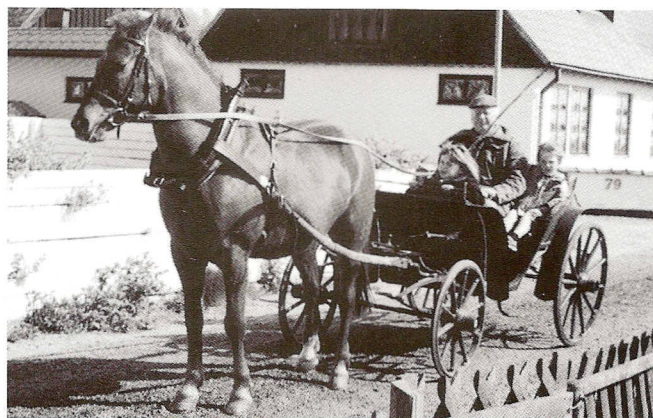
Allt tegel fraktades sjövägen. Båtarna var jakter och utan motorer på "Nytorpslid", och lastade högst ett par ton. Det lastades och lossades för hand, kast för kast (1 kast, ca 10 kg = 3 tegel). Det behövdes en kedja på fyra man för att nå botten av lastrummet från bryggan. Speciellt utformade rullebörar var försedda med järnskodda hjul, kördes från tegelplatsen ovanför lergravarna på den tegelklädda stigen till utlastningsbryggan. Det var en längre träbrygga som kom till senare. Pir-resterna är kvar från bryggan som är förlängningen av badhuset. Tidigare igen prammades teglet som Gabriel Jönsson så detaljerat beskrev det. Det lilla gårdstegelbruket hade troligtvis inte spårbundna vagnar. Produktionen var nog allt för liten i förhållande till kostnaderna. Arbetskraft var antagligen lönsammare.

TEGELPLATSEN

Hela bruket låg i blickfånget från Nytorpgård. Kartor som bekräftar det, har spårats. Tegelbruket var även privat utan andra intressenter. Motsvarande bruk i trakten var oftast bolag. Förutom tegelrester vid strandbrynet och dom stora överblivna dammarna, går det att skymta rester efter ugnen ute i åkern, mittför utlastningsbryggan. Plogen blottlägger fortfarande vår och höst, ugnens gråstensfundament.

Tegelmästarbostaden var placerad norr om tegelplatsen. Huset revs efter sekelskiftet. Byggnaderna befanns vara i dåligt skick, så rivning var oundvikligt. Handlerskan Lovisa på Fortuna var en kort tid ägare till bostället då hon arbetade som kokerska på Nytorp, efter det att tegelbruket var nedlagt 1890. Husköpet återtog emellertid snart.

Förutom tegelmästarens boställe har en torklada i trävirke, och ett enkelt träskjul för ugnpassning funnits, förutom den periodiska ugnen. Brännugnens grund var av gråsten, eftersom väggarna var utsatta för stort tryck och värmebelastning, måste de muras av eldfast sten och vara tjockare än vanliga tegelmurar. Högt över ugnen, tillräckligt för att inte antändas, fanns

Carl Axel Andrén, Nytorps ägare, är på söndagsutflykt med barnbarnen på Fortuna.

ett tak av tegel på läkt. Den som är kunnig, kan säkert urskilja ugnens eldfasta murstenar längs med strandskoningen.

Ungefär efter denna beskrivning -kan tegelbruket en gång ha gestaltat sig. Åtminstone får det gälla så länge, tills ev. annan fakta kommer i dagen.

LERGRAVARNA - MINNER OM EN 50-ÅRIG EPOK -

Idag är dom gamla lerbrotten en naturlig del av stranden. Beväxt med omgärdande buskar och träd i branterna, vassruggar i det stillastående vattnet, bildas en säker och skön oas för fågellivet, och oss betraktare. -Ja, här har till och med varit parkanlagt, med en brospång mellan dammarna, ledande stigen runt vattnet. Förälskade par har "kuttrat" på den undanskymda stenbänken -så än idag, om än mera svårtillgängligt.

Flertalet hus på södra Fortuna byggdes troligtvis med tegel från "Nytorpsbruket". Tydliga är tegelresterna vid lergravarna intill stranden, - men det går även att finna "Hongor" i strandlinjen; misslyckade ugnbränningar - omfamnande tegelstenar, utlagda som strandskoning, och oskiljaktiga för framtiden. -Hurvida de förälskade paren blev lika oskiljaktiga eller brända som stenarna, får stå skrivet bland stjärnorna...

Bildförklaring: Badhusbilden på första sidan är tagen omkr. 1940, med den unga damen Anna-Greta Hultberg/Andersson. Make blev mästerlotten John Andersson (F-p 1-97).